

„Pamtim samo sretne dane.“

Etnografija društvenog sjećanja na ratni medicinski rad

“I remember only happy days.”

*Ethnography of social memory of war-time
medical work*

Matea Korda

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ulica Ivana Lučića 3
Studij Antropologije i Etnologije i kulturne antropologije
1. godina diplomskog studija
korda.matea@gmail.com

Sažetak

U ovom radu etnografski istražujem društveno sjećanje na ratni medicinski rad te sjećanje na sâm Domovinski rat iz perspektive rada i radnog mjesta kroz analitičke koncepte kulture sjećanja i politike pamćenja. Analizu temeljim na biografskom intervjuu koji sam provela sa svojom majkom i na zbirci svjedočanstava o ratnom medicinskom radu. Metodološki polazim od komparativnog čitanja narativa o ratnom medicinskom radu, iskustveno smještenih u ratom više i manje pogođenim prostorima. Cilj je ovog rada detaljnije prikazati dinamiku kulture sjećanja i politike pamćenja u društvenom sjećanju na ratni medicinski rad. Njihov je međudnos izuzetno kompleksan – iako se jedna na drugu u nekim pogledima oslanjaju, međusobno se i potiru. Analiza suvremene konstrukcije zajedničke prošlosti medicinskih radnika u Domovinskom ratu u tom međudnosu pokazuje kako taj proces

Abstract

In this article the author examines social memory of war-time medical work and the memory of Homeland war from the perspective of work and workplace, through the concepts of culture of memory and politics of memory. A biographical interview conducted with the researcher's mother and a collection of testimonies of war-time medical workers are the body of the analysis. The author applied a qualitative methodology characteristic of ethnographic research using the method of comparative narrative reading. The aim of the article is to provide a more detailed insight into the interrelation of culture of memory and politics of memory within the social memory of war-time medical work. The analysis of the contemporary construction of the shared past of war-time medical workers shows the effects this process has on constructing individual and social identities. It shows how

utječe na konstrukciju individualnog i društvenog identiteta, odnosno kako se ta grupa povezuje, ali i kako se unutar sebe razlikuje u sjećanju na ratni medicinski rad te na taj način diferencira i individue u grupi. Svrha je ovog rada ponuditi novu perspektivu u istraživanju društvenog sjećanja na Domovinski rat – perspektivu koja isprepliće ratnu svakodnevicu civila i vojske između kojih je doslovno i metaforički konstruiran medicinski radnik.

Ključne riječi:

Domovinski rat, društveno sjećanje, kultura sjećanja, politika pamćenja, ratni medicinski rad

individuals are differentiated within the group depending on their memories of war-time medical work. The purpose of this article is to offer a new perspective in the research of social memory of Homeland war – a perspective that considers the war-time everyday life of the medical worker who is constructed both literally and metaphorically in between the civilian and the soldier.

Keywords:

Homeland war, social memory, culture of remembering, politics of memory, war-time medical work

1. Uvod

U ovom ću radu kroz teorijsku perspektivu antropologije društvenog sjećanja istraživati sjećanja na formalni i neformalni aspekt medicinskog rada u ratnom razdoblju te sjećanje na sam Domovinski rat iz perspektive rada i radnog mjesta. Istraživanja društvenog sjećanja medicinskih radnika na Domovinski rat su, prema mojim saznanjima, malobrojna. Budući da je Domovinski rat u istraživanjima društvenog sjećanja, i u kulturnoantropološkim istraživanjima općenito izrazito zastupljena tema, smatram kako bi ovakvo istraživanje pružilo novu perspektivu toj temi – onu u kojoj se isprepliče ratna svakodnevnica civila s ratnom svakodnevicom vojske, između kojih se doslovno, a i metaforički, nalazi medicinski radnik.

Društveno sjećanje na ratni medicinski rad istražiti ću kroz dvije njegove perspektive, odnosno dva analitička koncepta – kroz kulturu sjećanja koja obuhvaća heterogene i višeglasne procese i načine konstrukcije prošlosti (*bottom-up*) i kroz politiku pamćenja koja obuhvaća sustavan, namjeran i ciljan rad na organizaciji i oblikovanju prikladnih sadržaja sjećanja (*top-down*).

Kroz studiju slučaja svoje majke, medicinske sestre u KBC-u Sestre milosrdnice u Zagrebu, istraživat ću uvjete rada, odnose s kolegama, liječnicima i pacijentima (civilnim i vojnim) te narative koji se konstruiraju o Domovinskom ratu i ratnom medicinskom radu. Njen ću narativ o ratnom medicinskom radu promatrati kao primjer kulture sjećanja i postaviti ću ga u odnos spram narativa o ratnom medicinskom radu iz snažnije pogođenih prostora i ratnih bolnica kao primjera politike pamćenja. Na taj ću način pokušati prikazati i analizirati dinamiku kulture sjećanja i politike pamćenja u društvenom sjećanju, odnosno prikazati kako konstruiranjem politike pamćenja neke kulture sjećanja ostaju izostavljene iz dominantnog diskursa.

Metoda kojom se koristim za analizu kulture pamćenja u ovoj istraživanju jest etnografska, a sadrži tehnike dubinskog polustrukturiranog biografskog intervjua i neformalnog razgovora. Metoda kojom se koristim za analizu politike pamćenja jest analiza zbirke svjedočanstava iz ratom pogođenijih područja pod nazivom *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu - svjedočanstva* (Križe 2019-a) koju tretiram kao izvore.

U prvoj cjelini rada naslovljenoj *Teorija i metodologija* prolazim kroz teorijski i metodološki okvir ovog istraživanja te predstavljam kontekst istraživanja, odnosno provedbu intervjua. U drugoj cjelini naslovljenoj „*Da se ne zaborave devedesete...*“ prikazat ću konstrukciju politike pamćenja kroz narative o ratnom medicinskom radu s područja izloženijih ratnim zbivanjima. U trećoj cjelini naslovljenoj „*To je vrlo slojevita priča.*“ prikazat ću primjer kulture sjećanja na medicinski rad u Domovinskom ratu kroz analizu kazivanja svoje majke. U četvrtoj i posljednjoj cjelini *Zaključak* sumirat ću rezultate istraživanja i izdvojiti pitanja koja ostaju otvorena za daljnja istraživanja.

2. Teorija i metodologija

Društveno sjećanje jest suvremena konstrukcija zajedničke prošlosti neke grupe, njime se konstruira individualni i društveni identitet, a samim time se postiže i kohezija grupe te diferencijacija od drugih grupa. Društveno se sjećanje može promatrati iz perspektive politike pamćenja i kulture sjećanja. Politika pamćenja podrazumijeva konstrukciju prikladne interpretacije prošlosti odozgo prema dolje sustavnom i namjernom selekcijom sjećanja. Ona se konstruira kroz dominantni politički diskurs, a i sama je najčešće jedan od dominantnih diskursa koji služe za podupiranje i legitimaciju postojećeg društvenog poretka – može ju se prouča-

vati u imenovanju i preimenovanju javnih prostora, postavljanju spomenika, oblikovanju školskih udžbenika i sl. Kultura sjećanja podrazumijeva višeglasnu, heterogenu konstrukciju prošlosti s fokusom na svakodnevicu te individualne prakse i naracije. Ona konstruira prošle događaje odozdo prema gore, no svejedno je u odnosu prema politici pamćenja. Dinamika kulture sjećanja i politike pamćenja izuzetno je kompleksna — jedna se na drugu mogu oslanjati, mogu se međusobno interpretirati, potirati i uvjetovati (usp. Brkljačić i Prlenda 2006; Connerton 2004).

Politiku pamćenja istražiti ću kroz zbirku svjedočanstava *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (Križe 2019a) koju smatram vektorom društvenog sjećanja, odnosno politike pamćenja, na ratni medicinski rad. Nancy Wood (1999, 5–6) definira vektore sjećanja kao kulturne prakse koje „usidruju“, reprezentiraju i prenose društveno sjećanje unutar zajednice — primjerice, mediji, historiografija, romani, filmovi, svjedočanstva preživjelih u ratu i sl.

Priča zbirke *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (Križe 2019a) počinje osnivanjem Društva medicinskih sestara i tehničara Domovinskog rata Hrvatske udruge medicinskih sestara (DMSTR HUMS-a; dalje u tekstu Društvo) čija se osnivačka skupština održala 2016. godine u Općoj županijskoj bolnici Vukovar u muzeju „Mjesto sjećanja Vukovar 1991.“ (Pavković 2019). Društvo za svoje glavne ciljeve ima:

„postaviti spomen-ploče u svim bolnicama i drugim znanstvenim ustanovama diljem Lijepe naše u zahvalu svim medicinskim sestrama i tehničarima koji su dali svoj život za našu Domovinu RH i sudjelovali u Domovinskom ratu, pomoći sestrama koje još nisu ostvarile status hrvatskog branitelja da ga ostvare, organizirati svake godinu u drugom gradu simpozij ‘Da se ne zaborave devedesete...’ na kojem će medicinske sestre i tehni-

čari imati priliku predstaviti događaje iz Domovinskog rata iz svoje perspektive na tom području i početi pisati svoju povijest sestrinstva u Domovinskom ratu“ (Pavković 2019, 9).

O poticanju medicinskih sestara i tehničara da zapišu svoja svjedočanstva počelo se razmišljati već 2015. godine, a 2016. godine održan je prvi u nizu godišnjih simpozija „Da se ne zaborave devedesete...“. Inicijativa za objavu knjige svjedočanstava do tada iznošenih na simpozijima pokrenuta je 2017. godine, a knjiga je objavljena 2019. godine u suradnji Hrvatske udruge medicinskih sestara i Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata. Svjedočanstva „medicinskih sestara i tehničara iz gotovo cijele Hrvatske“¹ prikupljena su kao arhivsko, memoarsko gradivo (usp. Križe 2019b, xii; Pavković 2019) i većinom su svjedočanstva medicinskih radnika s iskustvom iz ratom najснаžnije pogođenih sredina i ratnih bolnica, svjedočanstva medicinskih radnika s prvih crta bojišnice i svjedočanstva o poginulim, zarobljenim i nestalim medicinskim radnicima. Svjedočanstva iz ove zbirke (Križe 2019 a) analiziram kao politiku pamćenja jer su ciljano selektirana kako bi ispunila ciljeve samog Društva koje sam navela ranije, a koji se eksplicitno navode u samoj zbirci. Ona je objavljena, predstavljena javnosti i dostupna medicinskim sestrama i tehničarima (svoju sam kopiju dobila iz knjižnice u Vinogradskoj bolnici). Ona je vektor politike pamćenja i njena je funkcija uspostavljanje dominantnog diskursa ratnom medicinskom radu.

¹Točnije, svjedočanstva narativiziraju iskustva s područja Vukovara, Pakraca, Lipika, Gospića, Zadra, Sinja, Siska, Petrinje, Slunja, Karlovca, Slavanskog Broda, Kutine, Metkovića, Osijeka, Novske, Ogulina, Našica, Biograda na Moru, Dubrovnika, Saborskog, Županje, Daruvara, Vinkovaca, Splita i iz KBC Zagreba (Rebro) i Medicinskog centra Pula kao primjera s ratom slabije zahvaćenih područja koja sadrže i narative s područja zahvaćenijih ratom (usp. Križe 2019a).

Kulturu sjećanja istražiti ću kroz biografski narativ svoje majke o ratnom medicinskom radu, odnosno, kako to postavlja Birgita Svensson (1995), kroz životnu priču i životnu povijest, narative koji zajedno čine biografiju. Životna je priča narativ u kojem se pojedinac reprezentira prema strukturiranoj percepciji sebe, dakle narativ kojim se konstruira osobni identitet (*self-presentation* ili *personal identity*). Životna povijest narativ je koji uključuje određene društvene činjenice razumljive neovisno o životnoj priči, dakle narativ kojim se konstruira društveni i kulturni identitet, a koji je rezultat međuljudske dinamike i kompleksnog povijesnog konteksta. Kako Svensson (1995) navodi, realitet i životi pojedinaca konstruiraju se biografski, a društveno se sjećanje prenosi individualnim sjećanjima. Doduše, biografija nije isto što i kultura sjećanja — iako se društveno sjećanje prenosi individualnim, ono je ipak *društveno*, a samim time je i kultura sjećanja kao jedna njegova perspektiva društveni fenomen za čije je obuhvaćanje i cjelovitije razumijevanje potrebno više od jedne biografije². No unatoč tome, smatram da nam i jedna biografija može pružiti svojevrsan uvid u konstrukciju kulture sjećanja upravo zato što je dio te konstrukcije.

Kako bih prikazala kulturu sjećanja i politiku pamćenja na ratni medicinski rad i njihovu dinamiku, krećem od društvenog sjećanja na sam Domovinski rat. Prema Jambrešić Kirin (1995, 172) osobni narativi o razdoblju Domovinskog rata (tada prikupljeni većinom od prognanika s područja Slavonije) formiraju „višeglasan i ambivalentan diskurs nasuprot službenoj povijesti koja teži koherentnoj jedinstvenoj priči o životu prije rata i u ratu kao vre-

² Dakle, ovu bi kulturu sjećanja valjalo dodatno elaborirati, kontekstualizirati i sl. Budući da tako nešto prelazi okvire ovog rada, pozivam na daljnja istraživanja sličnih iskustava i sjećanja kako bi se obuhvatilo šire područje iskustva ratnog medicinskog rada.

menu stradanja i iskušenja, te o duhovnoj obnovi i kulturnom preporodu koji nas očekuje nakon ratnih stradanja i osobnih žrtvi“. Svjedočanstva u sumnju dovode službena tumačenja i pojednostavljenu sliku rata pa se njihovo pojavljivanje u javnom prostoru kanalizira kroz posebne priloge posvećene isključivo njima i konstantno ih se nadzire (Jambrešić Kirin 1995, 173). Dakle, Jambrešić Kirin govori o diskursima kulture sjećanja i politike pamćenja koji, unatoč svojoj isprepletenosti, izražavaju suprotstavljene načine percepcije toga vremena — „pomiješani osjećaji nasuprot herojskom patriotizmu, spremnost na dijalog i traženje novih modaliteta života nasuprot monološkom pripovijedanju“ (Jambrešić Kirin 1995, 172).

Moja je teza da su svjedočanstva, odnosno potresni osobni narativi iz zbirke Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva (Križe 2019a) koji pripadaju kulturi sjećanja na ratni medicinski rad zbog svoje individualiziranosti ipak preuzeti u funkciju politike pamćenja te su uniformirani kako bi bili pod nadzorom i podržali postojeći društveni poredak i službenu povijest. Smatram da osobni narativ moje majke ocrta kulturu sjećanja koja ne ulazi u politiku pamćenja, a prikazat će još jedan segment višeglasja u društvenom sjećanju na ratni medicinski rad.

Osim toga, ovakvo bi istraživanje moglo pružiti novu perspektivu u istraživanjima društvenog sjećanja na Domovinski rat — ispreplitanje ratne svakodnevice civila i vojnika kroz figuru medicinskog radnika, doslovno i metaforički. Medicinski je radnik, a i njegovo radno mjesto, lokus susreta ranjenika, civila i vojske, no ujedno je i on sam lokus ispreplitanja civilne i vojne osobe — ne nosi oružje, ne sudjeluje direktno (poput vojske) u ratnim sukobima, ali ima radnu obvezu čije se kršenje smatra dezertersvom, radno mu je mjesto (ratna) bolnica ili ratna fronta i u konstantnoj je (ne)posrednoj smrtnoj opasnosti.

Postavivši teorijski okvir ovog rada, okrećem se postavljanju metodološkog okvira i konteksta istraživanja. Metoda kojom se koristim pri analizi politike pamćenja jest analiza same zbirke (Križe 2019a) i svjedočanstava koja su u njoj sadržana, pri čemu oboje tretiram kao izvore. Metoda kojom se koristim pri analizi kulture pamćenja, pri analizi kazivanja svoje majke jest etnografija, a tehnike su dubinski polustrukturirani biografski intervju i neformalni razgovor. Pristup kojim se koristim u analizi općenito jest etnografski (usp. Jambrešić Kirin 1995, 174)—pokušaj komparativnog čitanja svjedočanstava, osobnih narativa, prilikom čega se pitam na koji se način društveno sjećanje prenosi osobnim te koja je dinamika kultura sjećanja i politika pamćenja.

Kazivačica Željka, moja majka, rođena je 1969. godine u Slavonskom Brodu gdje je završila srednju medicinsku školu. U KBC-u Sestre milosrdnice radi od 1990. godine, a ondje je radila i za vrijeme Domovinskog rata. Preliminarni razgovor s majkom obavila sam nekoliko tjedana prije snimanog intervjua koji se odvio 12. studenog 2019. godine. Kazivanje sam transkribirala verbatim, dok su citati u ovome radu navođeni non-verbatim. Isto tako, napominjem kako je sve što je naglašeno kurzivom u citatima iz kazivanja ono što je kazivačica naglašavala u svojem govoru.

3. „Da se ne zaborave devedesete...“

Zbirka Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva (Križe 2019a) sadrži 89 svjedočanstva medicinskih radnika s iskustvom iz ratom najснаžnije pogođenih sredina i ratnih bolnica, svjedočanstva medicinskih radnika s prvih crta bojišnice i 8 tekstova o poginulim, zarobljenim i nestalim medicinskim radnicima. Kroz njih nekoliko, tretirajući ih kao izvore, provodim analizu. Svjedočanstva u zbirci (Križe 2019a) ne razlikuju se bitno

u načinu predstavljanja ratnih iskustava, neki su motivi zajednički i dominantni pa u tekstu navodim njihove primjere.

Narativi svjedočanstava naglašavaju nadljudske napore kojima su nadiđeni problemi poput neopremljenosti medicinskim priborom, loših higijenskih uvjeta i sl. pa tako primjerice Agneza Aleksijević, medicinska sestra Ratne bolnice Vukovar, navodi kako je „bitka za Vukovar izvrstan primjer sastavnih oblika sanitetske strategije i taktike u ratu visokog intenziteta i surove ratne stvarnosti“ (Aleksijević 2019, 23). Dalje navodi da je u bolnici bilo izuzetno malo hrane, da nisu imali pristup struji te da su pristup vodi isprva imali iz sigurnosti bolnice (rezervoari vode i centralno grijanje), a na kraju su skupljali kišnicu i donosili vodu iz bunara u blizini zgrade bolnice. No „uopće nije bilo infekcija unatoč tako skromnim uvjetima“ te su „nadjudskim naporima zbrinjavali ranjenike (...) uz svakodnevno granatiranje“ (Aleksijević 2019, 22). Uz motiv nadljudskih napora autori mnogih svjedočanstava u zbirci (Križe 2019a) usko vežu zajedništvo i izuzetnu suradnju koji su ih doveli do uspješnog obavljanja svih poslova, a koje karakteriziraju i kao dužnost pa tako Agneza Aleksijević (2019, 22) navodi: „vrhunski smo odrađivali sve nametnute i nesvakidašnje situacije kao dobro uigran tim“, a Mara Marija Cvitanović u svojem svjedočanstvu navodi: „postali [smo] uigrana ekipa u svakom smislu, iako je bilo teško i naporno, ali to je naša domoljubna dužnost i doprinos slobodi“ (Cvitanović 2019, 70). Drugi su svojom dužnošću i čašću smatrali sudjelovanje na prvim crtama bojišnice – Veselko Ćorić (2019, 75–76) navodi kako je na terene išao „sa svojim dragim prijateljima liječnicima i sestrama, koji nisu gledali na postrojbu i uniformu, nego su išli gdje je trebalo“.

Požrtvovnost medicinskih radnika isto je tako naglašena, i to često kao moralna dužnost pa tako Vesna Balažević (2019, 31–35) navodi kako su njene kolegice i kolege koji su ostali sa zadnjim ranjenicima u bolnici pokazali izuzetnu hrabrost, požrtvovnost, ali

da su to osjećali kao svoju dužnost prema „zvanju, zanimanju i na kraju čovječnosti“:

„Tada mi je [kolegica] rekla da ona ostaje s ostatkom ranjenika u bolnici (...) Znala sam da je to opasno za nju, ali da je ispravno postupila. Nisam mogla zamisliti da ti ranjeni branitelji koji su i nas branili nemoćno gledaju da osoblje odlazi, a oni ostaju na milost i nemilost neprijatelju. Hvala Bogu što su ovi hrabri ljudi ostali s njima do kraja i tako ih spasili. Njih se malo ili skoro nimalo ne spominje, a oni skromno šute jer smatraju da je to bilo jedino ispravno što se tiče njihova zvanja, zanimanja i na kraju čovječnosti“ (Blažević 2019, 33)

Herojstvo³ medicinskih radnika i njihov doprinos u Domovinskom ratu naglašava se u prethodnom citatu iz svjedočanstva, ali i u mnogim drugim narativima u zbirci (Križe 2019a). No isto se tako naglašava neprepoznatost njihova herojstva i zasluga u ratu⁴ – kako Mara Marija Cvitanović, medicinska sestra Ratne bolnice Metković navodi:

„Na samom kraju, mogu naglasiti kako ostaje žal što se naš doprinos ne cijeni dovoljno, jer iako nismo nosili puške – mi smo na svoj način doprinijeli obrani Domovine i time se ponosimo, bez obzira na to što nismo ostvarili nikakva prava i beneficije“ (2019, 72)

³ Budući da dublje ulaženje u ovu temu ne ulazi u limite ovog rada, o konceptu heroja i herojstva više u zborniku radova autorica Veronice Kitchen i Jeniffer G. Mathers naslovljenom *Heroism and Global Politics* (2019).

⁴ Medicinske sestre i tehničari mogu ostvariti status hrvatskog branitelja, ali im taj status ne donosi nikakva prava i povlastice (usp. Pavković 2019, 10-12).

Dakle, iako se u svjedočanstvima narativiziraju različita iskustva, pri čemu su neka od njih i iz ratnih bolnica daleko od bojišta (npr. Zagreb i Pula), kroz sve se njih protežu upravo motivi nadljudskih napora, požrtvovnosti, herojstva, dužnosti, časti i hrabrosti. Dakle, narativi su vrlo vjerojatno odabrani kako bi prenijeli određeno sjećanje i samim su time nadzirani. Iako često izuzetno potresna, svjedočanstva mahom prenose sličan narativ – slična iskustva koja zapravo služe u pisanju službene povijesti koja teži koherentnosti i jedinstvenosti, odnosno u pisanju „povijesti sestrinstva u Domovinskom ratu“ (Pavković 2019, 8). Kako su i sami naveli, nisu prepoznati i na neki su način ostali u sjeni pa apeliraju na prepoznatost:

„Tišina postaje sve glasnija. Dugo su medicinske sestre šutjele, nije se puno govorilo. Oni koji su stvarni heroji, koji šute i herojstvo drže u sebi. Na nama, koji smo bili živi tada i radili, koji nismo bili na prvoj crti bojišnice, jest da je oglasimo“ (govor Slave Šepec na simpoziju „Da se ne zaborave devedesete. Ivan Klaić-Miko“, Pavković 2019, 3).

Kako bi se ovako nešto postiglo, potrebno je selektirati narative koji odgovaraju ciljevima grupe – treba se odlučiti za pojednostavljeni narativ koji će na neki način uniformirati sjećanje na ratni medicinski rad. Time se, dakle, konstruira politika pamćenja, koju se nameće kao dominantni narativ o prošlosti, a smisao joj se daje prijenosom na širu zajednicu. Konkretno, osnivanjem Društva, a sve uz potporu državnih institucija⁵, počinju se održavati godišnji simpoziji, izdaje se zbirka svjedočanstava (Križe 2019a), pokreću se projekti, poput onoga pod nazivom „Da se ne zaboravi“ – Uloga

⁵ Radi se o Ministarstvu zdravstva, Ministarstvu hrvatskih branitelja i Hrvatskoj komori medicinskih sestara (usp. Križe 2019a)

medicinske sestre/tehničara u Domovinskom ratu koji je pokrenula Dubravka Trgovec u Srednjoj školi za medicinske sestre u Vinogradskoj u Zagrebu. Kroz ovaj se projekt u sat razredne zajednice u 5. razredu medicinskih škola u Republici Hrvatskoj želi uvesti program (za koji nije specificirano je li već uveden) čiji bi ciljevi bili opisati ulogu i osobine ličnosti medicinske sestre ili tehničara u Domovinskom ratu, opisati psihičke i fizičke reakcije ugroženih osoba itd.. Izvođači programa bili bi medicinske sestre i tehničari Domovinskog rata pod nadzorom Društva (usp. Pavković 2019, 14). Rezultat je i veća eksponiranost u medijima — prema Pavković (2019, 15): „Članovi Društva kontinuirano su u medijima, od čega treba istaknuti časopis *Hrvatski vojnik* i gostovanja u emisiji HRT-a *Veterani mira*“⁶. Smatram da se ovi mediji ističu upravo zbog upućivanja apela na to da se medicinske radnike počne cijeniti jednako kao i vojnike te zbog činjenice da su i oni sami bili branitelji u Domovinskom ratu.

Kroz sve se te djelatnosti zapravo selektira i uniformira sjećanje na ratni medicinski rad, na ono što se ne smije zaboraviti, s jasno postavljenim ciljem — ispisivanjem povijesti sestrištva u ratu i konačno pozicioniranjem medicinskog radnika uz bok braniteljima u narativu o Domovinskom ratu. Ovaj argument potvrđuje činjenica da zbirka funkcionira kao vektor politike pamćenja, odnosno kao specifični medij širenja toga narativa koji drugi narativi nemaju, kao što nemaju ni institucionalnu potporu.

⁶ Hrvatski vojnik je „prvi hrvatski vojnostručni magazin“ čiji je nakladnik Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, a bavi se aktualnim temama vezanim uz Obrambene snage Republike Hrvatske i vojne tehnike, temama vojne povijesti, Domovinskog rata i vojnostručnim temama. (Hrvatski vojnik, n.d.). Veterani mira „tjedna [je] kontakt-emisija o hrvatskim braniteljima“ koja se emitira na nacionalnoj televiziji i „[n]astoji odgovoriti na brojne probleme s kojima se suočava braniteljska populacija te senzibilizirati javnost za njih“ (Leksikon radija i televizije, n.d.).

4. „To je vrlo slojevita priča“

Izazov konstrukciji politike pamćenja predstavlja upravo prikupljanje neujednačenih kazivanja (usp. Jambrešić Kirin 1995) kakvim smatram i kazivanje svoje majke — naraciju o ponešto drugačijem iskustvu rata. U srži znanstvenog rada utemeljenog na svjedočenjima, kako navodi Jambrešić Kirin (1995, 182), a čemu se i ja kao istraživačica priklanjam, jest „prosvjed protiv njihove depersonalizacije i instrumentalizacije (...) te želja da ona pridonesu višeglasnom prostoru javne komunikacije“ te, dodajem, da za početak i neke ponešto drugačije kulture sjećanja u odnosu na politiku pamćenja uopće uđu u javni prostor.

Moja je majka Željka, kako sam već navela, rodom iz Slavenskog Broda, a ratne je godine provela u Zagrebu gdje se zaposlila netom prije rata. Svakodnevica joj je u tom trenutku bila, citiram, „vrlo slojevita priča“. Naglašava kako je imala drugačije probleme te da nije bila pretjerano informirana o ratnim događanjima:

„Prvo, da se mi razumijemo, ja sam bila tada, prvo, *premlada, podstanar, friško u Zagrebu, bez igdje ikog svog u Zagrebu*, dakle imala sam *egzistencijalni problem* jer je plaća počela padati... u stanu *nisam imala televizor*, dakle nisam bila informirana nešto posebno šta se događa... a sa dvajst godina, mislim, baš ti to i nije najvažnija stvar na svijetu (*smijeh*), najvažnije ti je fiju-briju, jel', kol'ko možeš. Tako da puno je tih stvari prošlo *mimo mene*“.

Dakle, kao bitan faktor naglašava mladost, odnosno da „percepcija [a] stvarnosti sa dvadeset, sa četrdeset, sa šezdeset nije jednaka“. Isto tako naglašava neinformiranost, ali i ne tako veliku želju biti informiranom upravo zbog toga što „o čem' ne moraš vodi brigu, i ne vodiš, bolé te briga“. Budući da joj je iznos plaće konstantno

padao, bila je u stalnim financijskim problemima — plaća joj je iznosila 100 maraka, od kojih je 50 odvajala za podstanarstvo: „Kad ne radiš onda ne jedeš“. Dakle, kako sama kaže, bila je „okupirana svojim osobnim životom“, a rat „u Zagrebu se to nije tak’ osjetilo nešto posebno“, činilo se „k’o da se događa na Marsu“.

Ipak, kad se rat počeo „zahuktavati“ formalni se aspekt rada promijenio:

„(...) kad smo bili na prvom katu i kad su baš bile ono žešće uzbune u gradu Zagrebu (...) obavezno je bilo nepokretne bolesnike izvući na hodnik iz soba, da ih se zaštiti od mogućeg granatiranja, prskanja stakla, od ozljeda. (...) A pokretni bolesnici su išli u podrum. Njih smo svaki puta kad je zaszvirala uzbuna evakuirali u podrum“.

Radno se vrijeme isto tako promijenilo:

„(...) radili smo jutarnju od osam do čet’ri, a noćnu od čet’ri do *sljedećeg dana* do osam ujutro — radio si zapravo popodne i noć tako da bi u zimskom periodu za dana i doš’o na posao i otišao s posla kući da te ne ulovi uzbuna jer je bilo zamračenje“

Skrb o pacijentima bila je dužnost iznad dužnosti prema sebi samom i nije ju narativizirala kao herojsku, što je, s druge strane, bio slučaj sa svjedočanstvima. To je za nju bila upravo moralna dužnost i uzus struke — što u situacijama uzbune u kojima je trebala ostati skrbiti za pacijente i nastojati ne pokazati strah kako bi im bila oslonac, što u situacijama liječenja pacijenata različite etničke pripadnosti:

„[Pacijenti] od tebe očekuju da ti o njima skrbiš, da ti o njima vodiš brigu, da ti zapravo iznađeš snage u sebi i za njih i za

se. A onda kad ti okreneš revat’ i bacat’ se po podu (...) A s druge strane nije ni (...) za zamjerit’, mislim, svi smo mi tad imali dvadeset i sitno godina. *I ovo je bila gruba stvarnost, gruba, pregruba stvarnost. Al’ tamo si morao funkcionirati. ‘Očeš nećeš moraš funkcionirati. A moš plakat’ kad odeš kući.*“

„(...) *imamo*, ali ih ne smijemo pokazivati, nikakve predrasude... nikakvu diskriminaciju među pacijentima — nevažno je kako se ‘ko zove, nevažno je koje je boje kože, nevažno je u kojoj se crkvi moli ili ne moli – to je *potpuno nevažno*. Najvažnije je da je on bolestan čovjek i da se njemu mora pomoći – kako god se on zvao.“

U njenom se narativu isprepliću sretna, humoristična, ali i potresna i traumatska sjećanja. Sreću i humor opisuje kao načine nošenja s onim potresnim i traumatskim. Naglašava kako su joj potresna sjećanja fragmentirana: „Neke stvari, nekih stvari se sjećáš, neke stvari si pomeo, ‘opće se ne sjećáš“. Željkini su roditelji živjeli u Slavonskom Brodu pa ih je zvala telefonom iz bolnice, ali kaže: „znam da sam tatu i mamu pokušala zvat’ valjda svaki dan kad sam radila, al’ se sjećam jednoga poziva“ koji dalje opisuje:

„Točno se sjećam jedanput je bila... uzbuna. Al’ sam čula i da je uzbuna na vijestima i u Slavonskom Brodu, a znala sam da moji tata i mama kako mi nemamo podrum u kući, kad je uzbuna idu kod bratića, trče preko bašće (...) a on ima telefon. Onda bi’ ja gledala nazvat’ kad znam da je u Brodu uzbuna. (...) Moliš Boga da se oni jave. S druge strane, znam da je telefon u prizemlju — sad ja njih čupam iz podruma ne bil’ se ne’ko javio, mislim, strašno! Zapravo mi je u to vrijeme najstrašniji dio rata bio u jednom periodu kad nisam znala jesu mi tata i mama uopće živi. (...) To mi je bio *strašan period, strašan period.*“

Željka je, kao i sve medicinske sestre i tehničari, imala radnu obvezu – morala je biti stalno dostupna, a nedolazak na posao smatrao bi se dezerterstvom. Unatoč tome, znala je putovati roditeljima i vratiti se na vrijeme da dođe na posao. Tako je kroz ta putovanja iskusila i veću blizinu bojišnice:

„U Zagreb, vraćala sam se u Zagreb. I kod Okučana tamo sjede nekakva dva vojnika, sjedi dvoje ljudi (...) zaposlenici željeznice. I na hoklici, ona stolica bez naslona, flaša rakije, čašice i sad nekak'i vojnici (...) u es-en-be uniformi, uniforma JNA (...) mitraljez na nogarima i kraj mitraljeza redeni sa mecima. Lijepo visi. *Metaka k'o šodra*. Ma k'o iz filmova, k'o iz filmova. (...) a što je najgore, vlak usporio. (...) I kukuruzi. Otraga iza kuće kukuruzište (...) ja pogledam u kukuruze, bokti jadan šta je u kukuruzištu? Tenk! *Hijaaaaa!* Umrta sam. (...) *Šta je ovo?! Šta je ovo?! Pa kak'i su to ljudi, kak'i tenkovi?!* (...) I prošli smo mi, došla sam ja u Zagreb. (...) i ja sutra čujem na vijestima – pruga Zagreb – Okučani okupirana. Nema prometa. I ne moš kući. I kako ću ja sad tatu i mamu ić' vidit' – nikako.“

Kada je pruga bila zatvorena, putovalo se osam sati, autobusom preko Podravine:

„(...) osam sati smo slušali ratničke pjesme. (...) To te tol'ko nekako diralo u srce (...) I sad si ja mislim (*slabijim glasom, kao kroz plač*) – Možda ih više nikad neću vidjet'. (...) Dobro, ajd', nema veze, vidla sam ih sad. Onda ti p., evo sad mi se plače. (...) I onda ti puste tu Moju Domovinu. E, do suza te to dotjera, do suza. Onda čuješ na radiju, prekinu Moju Domovinu, onda čuješ (...) svira uzbuna, čuješ, krene *gruum!*, vijesti javljaju... minobacački napad, (...) avioni, onda vidiš avione kako prelijeću. (...) I tako *gruum!* Red Moje Domovine, red *grum!*“

Na radnom se mjestu susretala s izbjeglicama i ranjenicima, te su joj neki od njih ostali u vrlo živom sjećanju. Posebno je istaknula jednog vojnika koji je preminuo u njenoj smjeni: „*To nikad prije ni poslije nisam vidjela. (...) da se tako brzo ukoči*. Po tome sam ga zapamtila“. Ono što izdvaja kao „najstrašnji detalj“ jest sjećanje na jednog čovjeka iz Vukovara:

„(...) dolazi ti jednu noć... navečer, al' ne prekasno, tako oko devet navečer... jedan stari čovjek sa štapom... u kaputu nekak'ome... znaš ono kako stariji ljudi pa do po' lista ima kaput i tako... i teško hoda i sav onako ojađen i, znaš... pokiso, sav neki nikakav... i musav, znaš, vidiš da je i prljav i tako (...) I ovoga, kaže meni doktor – Primićemo ga (...) I sad ću ja čovjeka toga otpravit', odvest' ga liftom na drugi kat. I sad putem, na hodniku, do lifta i u liftu, nas dvoje pričamo i njegovo prezime je k'o moj jedan susjed iz Slavenskog Broda (...) i tako ja njemu kažem – Pa odakle ste vi (...) A on meni kaže – E, mila moja, ja sam vam došao iz daleka. Sad, ja čujem da je on Slavonac i to istočnije od mene, od Broda. (...) Reko' – Pa otkalen ste. (...) *Prognanik iz Vukovara*. (...) ušutila sam i više nisam znala šta bi' rekla. (...) Toga čovjeka ću se sjećat' dok sam živa.“

Nasuprot takvim potresnim i traumatskim iskustvima, 1991. godine upoznala je čovjeka za kojeg se kasnije udala, mojeg oca:

„Ja sam tad upoznala tatu, devedesprve (...) i onda smo bili zaljubljeni k'o tetrijebi (*smijeh*) i onda je to bilo nešto što je bila olakotna okolnost. Nešto što ti je bilo, znaš, lijepo u životu, kol'ko god je rat strašan, kol'ko god ni ne znaš jesu ti tata i mama živi, ovo-ono, razumiješ. Al' mislim, to je čudo života. Ovdje si u žestokom strahu da ćeš izginit', a ovdje si zaljubljen i imaš leptiriće u truhu. To je onako... Malo i apsurdna situacija.“

Svoje kolege – liječnike, sestre, tehničare i pomoćno osoblje – kroz cijeli narativ karakterizira kao odličan tim. Ističe da je zajedništvo bilo izuzetno snažno te da su ona i kolegice često humorističnim epizodama doskakivale surovosti situacije u kojoj su se nalazile jer „kako god to ljudima izvan bolnice izgledalo, ali to je obrambeni mehanizam“ – ali i mladost. Unatoč takvim epizodama, kako sama kaže, „posao nije trpio“:

„(...) u to doba rata svi smo bili, ono, ekipa, mladi, veseli. Niš nije bilo problem. Da je bilo posla kol'ko te volja, ma nije u pitanju, udri se smijat'. Pa mi smo znale gluposti izvodit', pe-lene jedna drugoj navući u noćnoj da se nasmijemo. Nađeš nekakve pepeljarko, ne'ko zaboravi naočale, ode kuć' ili umre pa ostanu očale, one debele pepeljare. Ova jedna kolegica nabila te naočale na glavu, ubio je Bog blesavi, i sjela u invalidska kolica i pjeva Suze ljubavi i glumi Zdravka Škendera. Mi smo se valjale od smijeha, onda je rekla – Željka, de me malo vozi po odjelu. Onda sam ju ja hitila među stolove i stolice na boravku. To je rondalo u tri ujutro, *bokte mazo*, probudio se cijeli odjel.“

Kada svoje iskustvo ratnog medicinskog rada uspoređuje s iskustvima medicinskih radnika s drugih, ratom zahvaćenijih prostora, naglašava kako je njena pozicija bila mnogo sigurnija, jednostavnija:

„Al nije to bilo ranjenici, ako ti u svojoj glavi imaš predodžbu ranjenika sa zamotanom glavom, ono slike iz Vukovarske bolnice, takvih ranjenika kod mene na odjelu nije bilo.“

„To što sam ja bila gladna kruva je drek na šibici u odnosu na ono što su oni u Vukovaru proživili, znadeš. To je neusporedivo.“

Na kraju, naglašava kako nakon završetka rata nastoji „pamtiti samo sretno dane“:

„A onda znaš, to sve prođe, onda imaš osjećaj, ne da se... pa stvarno dođemo na Gabicu [Gabi Novak] 'Pamtim samo sretno dane'. Nekako valjda mozak je prezasićen takvim dramatičnim i predramatičnim događajima i onda nastojiš pamtit' samo ono što je lijepo. Da smo se smijali, da sam s tatom izlazila (...) nekako pokušavaš, ne pomest' pod tepih ovo što je bilo teško, što je bilo traumatično, nego jednostavno, možda je to i od čovjeka do čovjeka, možda ne'ko voli pamtit' loše dane. Al' mislim da je ljudski ta potreba da živiš, da preživiš, da... da ne vidiš sve crno, da nekako, da možda minimaliziramo podsvjesno sve ono što je bilo strašno.“

Dakle, možda bi „sretno dani“ bili ono što bi moja majka izdvojila kao nešto što se treba pamtit' – ne zaboraviti traume, ali zbog prezasićenosti se pokušati fokusirati na sve ono pozitivno. Na neki bi način ovaj isječak mogao biti poziv na to da se i „sretno dani“ uvrste u politiku pamćenja.

5. Zaključak

Kroz prethodna sam poglavlja prikazala načine konstrukcije društvenog sjećanja na ratni medicinski rad i kompleksnost dinamike politike pamćenja i kulture sjećanja komparativnim čitanjem narativa različitih iskustava, a ovdje ih izravno postavljam u taj međuodnos.

Kroz svjedočanstva u zbirci *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (Križe 2019a) koja je u funkciji vektora sjećanja konstruira se prikladna interpretacija prošlosti.

Ona je interpretacija ratnog medicinskog rada kao izdržavanja nadljudskih napora, zajedništva među medicinskim radnicima, požrtvornosti, moralne i domoljubne dužnosti i časti. Herojstvo i hrabrost medicinskih radnika naglašava se i poistovjećuje s onom hrvatskih branitelja — vojnika. Prikazala sam kako se kulture sjećanja na ratni medicinski rad iz ratom pogođenijih područja i ratnih bolnica preuzimaju u funkciju politike pamćenja, kako se pojednostavljuju i gube na svojem višeglasju. Svjedočanstva su sustavno i namjerno selektirana sjećanja koja sudjeluju u konstrukciji dominantnog diskursa, podupiru ga i legitimiraju, odnosno sudjeluju u ispisivanju povijesti sestrištva i konstrukciji medicinskog radnika kao još jedne figure hrvatskog branitelja u društveno sjećanje o Domovinskom ratu — kako ne bi bili zaboravljeni. Dakle, smatram da se zapravo kroz figuru medicinskog radnika doslovno i metaforički isprepliću ratne svakodnevice civila i vojnika. Medicinski je radnik, a i njegovo radno mjesto, lokus susreta ranjenika, civila i vojske, ali i sam je medicinski radnik lokus ispreplitanja civilne i vojne osobe — on je doslovno smješten i metaforički konstruiran između vojnika i civila.

Kroz biografski narativ svoje majke prikazala sam kulturu sjećanja na ratni medicinski rad koja podrazumijeva višeglasnu, heterogenu konstrukciju prošlosti s fokusom na svakodnevicu te individualne prakse i naracije. Iako je u nekim segmentima podudarna sa sadržajem politike pamćenja, od nje se isto tako i bitno razlikuje. Ratni medicinski rad narativizira kao moralnu dužnost i uzus struke, ali ne narativizira ga kroz herojstvo i hrabrost. Poput narativa politike pamćenja, naglašava zajedništvo s kolegama u formalnom smislu uigranosti i savjesnog obavljanja posla. No, oprečno tome, naglašava i zajedništvo u neformalnom smislu humorističnih epizoda i općenito prijateljskog okruženja na radnom mjestu. Kada svoje iskustvo ratnog medicinskog rada uspoređuje s iskustvima medicinskih radnika s ratom zahvaćenijih

prostora, naglašava kako je njena pozicija bila mnogo sigurnija i jednostavnija. No, ipak svoj život predstavlja kao slojevitom priču, u kojoj su rat i ratni medicinski rad samo jedni od slojeva — fokusira se jednako i na sretna i humoristična, kao i na potresna i traumatska sjećanja naglašavajući važnost onog sretnog u tadašnjoj svakodnevici i pamćenja tog perioda. Dinamika kulture sjećanja i politike pamćenja na ratni medicinski rad izuzetno je kompleksna — iako se jedna na drugu u nekim pogledima oslanjaju, međusobno se i potiru. Analiza suvremene konstrukcije zajedničke prošlosti medicinskih radnika u Domovinskom ratu u tom je međuočnosu pokazala kako utječe na konstrukciju individualnog i društvenog identiteta, odnosno kako se ta grupa povezuje, ali i kako se unutar sebe razlikuje u sjećanju na ratni medicinski rad i na taj način diferencira i individue u grupi.

Zbog svega navedenog smatram da kulture sjećanja poput one prikazane kroz narativ moje majke nisu našle svoje mjesto u politici pamćenja ni u javnom prostoru. Njen se narativ razlikuje od onoga što bi se možda očekivalo od narativa o ratnim zbivanjima kakvi se susreću u narativu svjedočanstava — upravo je ovo razlog izbora naslovnog citata „Pamtim samo sretno dane“ iz njenog kazivanja — naglašavam ambivalentnost ratnog narativa kao takvog, suprotstavljam kulturu sjećanja politici pamćenja Domovinskog rata i ratnog medicinskog rada kojima je cilj „ne zaboraviti“.

Htjela bih još jednom eksplicitno naglasiti da ne želim zanijekati bitnost i potrebu svjedočanstava i narativa s „prvih linija“ o ratnom medicinskom radu. Konstrukcija politike pamćenja kroz ove narative nikako ne umanjuje njihov značaj, već govori o dinamici kultura sjećanja i politika pamćenja, o tome kako kulture sjećanja mogu biti preuzete u funkciju politika pamćenja i samim time omogućavaju komparativno čitanje s narativima još različitijih iskustava i šire obuhvaćanje cjelokupnog društvenog sjećanja na ratni medicinski rad — za to se kroz ovaj rad zalažem i nastojim

practicirati. No isto tako, problem leži upravo u preuzimanju tih narativa u funkciju politike pamćenja kada se oni tretiraju kao jedini legitimni, a drugačiji narativi tada nemaju svoje mjesto u javnom prostoru. Tako nešto kritiziram jer predstavlja mehanizam za homogenizaciju, pojednostavljivanje, depersonalizaciju i instrumentalizaciju sjećanja (usp. Jambrešić Kirin 1995).

I za kraj, ostavljam otvorenim za raspravu ovo – vrlo je jasno da se sva sjećanja ratnog medicinskog rada s mjesta bliskih ratnim događanjima trebaju očitovati u javnom prostoru i važno je čuti priče „s prvih linija“ – što za ljude koji su to proživjeli, što za javnost kako bi se upoznala s tim iskustvima. No, konstruirajući politiku pamćenja kroz te narative, svi ostali ostaju nezamijećeni. Pitam se nemaju li i ljudi koji su živjeli izvan izravne smrtno opasnosti pravo na dijeljenje svojeg iskustva na isti način, nije li i moja majka medicinska sestra u Domovinskom ratu? Nisu li svi na neki način iskusili rat i ostali njime obilježeni? I tu je za mene suštinski problem politike pamćenja – narative koji su s fronte, najpotresniji, uzima pod svoje okrilje, jedino oni vrijeđe, a ostatak gubi svoje pravo na udio u višeglasju. Smatram kako je potrebno shvatiti da ne postoji jedan jedinstveni narativ i da iskustvo ratnog medicinskog rada nije samo herojstvo i žrtva na bojišnici, nego da obuhvaća puno više. U redu je truditi se ne zaboraviti neke stvari, no problem je to što zaboravljamo slojevitost priče i na kraju zaboravljamo ono što bismo trebali pamtiti – sretne dane. Pitam se kako bi javni prostor i općenito život u Hrvatskoj izgledali kada bi se ovo promijenilo.

Literatura

- Brkljačić, M., Prlenda S. (2006). Zašto pamćenje i sjećanje?. U: Brkljačić, M., Prlenda S. (ur.), *Kultura pamćenja i historija* (str. 7–18). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdavačnja Antibarbarus.
- Kitchen, V., Mathers J. G., ur. (2019). *Heroism and Global Politics*. Abingdon – New York: Routledge.
- Jambrešić Kirin, R. (1995). Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva. *Narodna umjetnost*, 32(2): 165–185.
- Svensson, B. (1995). Lifetimes – Life History and Life Story. *Biographies of Modern Swedish Intellectuals. Ethnologia Scandinavica*, 25: 25–42.
- Wood, N. (1999). *Vectors of Memory. Legacies of Trauma in Post-war Europe*. Oxford – New York: Berg.

Izvori

- Transkript intervjuja snimljenog 12. studenog 2019.
- Kazivačica Željka Korda rođena je 1969. godine u Slavonskom Brodu, živi i radi u Zagrebu, po zanimanju je medicinska sestra, a ujedno je i majka istraživačice, odnosno autorice ovoga teksta.
- Aleksijević, A. (2019). Sjećanje na vukovarske ratne devedesete, progonstvo i povratak u grad Vukovar. U: Križe, Ž. (ur.), *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (str. 21–26). Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatska udruga medicinskih sestara.

- Balažević, V. (2019). Moje svjedočanstvo – Ratna bolnica Vukovar. U: Križe, Ž. (ur.), *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (str. 31–35). Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatska udruga medicinskih sestara.
- Cvitanović, M. M. (2019). Ratna bolnica Metković. U: Križe, Ž. (ur.), *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (str. 70–72). Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatska udruga medicinskih sestara.
- Ćorić, V. (2019). Moje svjedočanstvo. U: Križe, Ž. (ur.), *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (str. 75–76). Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatska udruga medicinskih sestara.
- Hrvatski vojnik. n.d. Naslovnica. Pristup 2. ožujka 2020. <https://hrvatski-vojn timer.hr/>.
- Križe, Ž., ur. (2019a). *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatska udruga medicinskih sestara.
- Križe, Ž. (2019b). Predgovor. U: Križe, Ž. (ur.), *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (str. XII–XIII). Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatska udruga medicinskih sestara.
- Leksikon radija i televizija. n.d. Veterani mira. Pristup 2. ožujka 2020. <https://obljetnica.hrt.hr/leksikon/v/veterani-mira/>.
- Pavković, Lj. (2019). Društvo medicinskih sestara i tehničara Domovinskog rata Hrvatske udruge medicinskih sestara – DMSTDR HUMS-a. U: Križe, Ž. (ur.), *Medicinske sestre i tehničari u Domovinskom ratu – svjedočanstva* (str. 1–17). Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatska udruga medicinskih sestara.

Glazba ili ono nešto što čujemo?

Sociologija glazbe u današnjem kontekstu

Music or something we hear?

Sociology of music in today's context

Marija Žagmešter, mag. soc.

Hrvatsko katoličko sveučilište, Ilica 242, 10000 Zagreb
2. godina poslijediplomskog sveučilišnog
studija *Sociologije: vrijednosti, identitet i društvene promjene u hrvatskome društvu*